

nog, t.j. prihvaćenog stila ili ukusa postojao je i postoji nepriznati ukus, recimo ukus mase, plebsa, grupe ili pojedinaca». Prema tome i ti ukusi mogu da se autentični iako se ne podudaraju sa onim koji vlada u to vreme. Ima umetnika i ponašanja koji se otkrivaju kao umetnički kao tek mnogo vremena kasnije.

U tom brižljivo pripremljenom okviru Glušćević definiše kič kao laž koje hoće da se dopadne. Ako ovu definiciju uporedimo sa njegovom diskusijom o poreklu kiča nastaje izvesna nedoumica. Ako je poreklo kiča neurotično, shizoidno ili na drugi način patološko onda stvaralac kiča nije slobodan u svojim zamislima ali može da nađe svoje ljubitelje među onima koji doživljavaju potrebe ili su slične strukture kao oni koji ih proizvode. Istraživanja umetnosti duševnih bolesnika su danas već mnogobrojna ali se i ta produkcija tretira kao specijalno područje umetnosti a ne kao kič. Ono je mnogo individualnije, nema potrebu za širom recepcijom nema želju da se dopadne, kao što kaže Glušćević, pošto se kod njih radi o manje ili više izraženom otuđenju od sebe i sveta odnosno u većem stepenu, autizmu. Pa ipak teorijski i praktično se pokazalo da je kod nekih pacijenata ta terapijski ili spontani put uspostavljanja objektivnog odnosa preko umetnosti, preko prevazilaženja autističke učaurenosti. U tim slučajevima tek se postepeno javlja želja za dopadanjem pa i pokazivanje drugima.

Ipak je nemoguće povući crtu između patoloških i normalnih odstupanja čoveka. Ta je granica više praktična nego teorijska. Mnogi umetnici prolaze kroz izvesna manje ili više izražena kriza, jedanput ili više puta u životu i one se javljaju kako kod najpoznatijih umetnika tako i slabih i takozvanih uobraženih umetnika. Laž koju podvlači Glušćević morala bi da se nalazi negde između neslobode patoloških stanja i inspiracije umetnika koji je u stanju da je izvede onako kako će naći recepciju ljubitelja svoga vremena ili onih koji će tek doći. Takve ljude nalazimo među mitomanima i hohštaplerima kod kojih se nastrane želje ne ispoljavaju samo u pričama, oni postaju sposobni i svoje priče da sagledaju povremeno u njihovoj neistinitosti ali su i u stanju da ih doteruju prema utisku sagovornika ili izvesnih ljubitelja. Čak se ne radi često ni o naučnoj dobiti nego o nekoj vrsti zadovoljstva u fascinaciji koje uspeju da izazovu i u tom uživaju. Za ljubitelje takvih kič stvari ne radi se o laži nego o potrebi za koja su spremni da se odreknu mnogo čega kao i drugi kolekcionari. Skupljačka potreba čoveka nastaje identifikacijom tokom vremena, tako da i među kolekcionarima ima takvih koji se osećaju privučeni najrazličitijim stvarima pa se i udružuju među sobom, bez obzira da li se radi o vrednim ili bezvrednim stvarima koje njima nešto znače i tako nastaju razne vrste ljubiteljskih vrednosti malo razumljive za ostali svet.

Ta osobina pseudologa retko se udaljava od striktno identifikacije i karakteristična da je sklon u izvesnim trenucima može do te mere da se uživi u svoju ulogu iako je u izvesnim tre-

nucima sposoban da sebe posmatra kritički. Osnovno je kod njih da svojim ponašanjem stvore aha efekt sa uzbuđenjem a novac do koga pri tom dodu samo je sekundarna dobit, kako se to zove u psihoanalizi. Ovu potrebu vidimo i kod umetnika i kičeta. On je u okviru određenog stila ili kao njegovih rodonačelnika u potrošačkom društvu postao je legitiman kod umetnika dok se kičerima prebacuje.

Kič ponašanje prati i sve autoritativne režime pošto u njima nema sumnje što je dobro i lepo. Sam režim je dobar a sve što to dovodi u sumnju je zlo. Kraljevine i crkve među njima imaju posebno mesto. Kao u apolitističkim režimima šta je lepo i dobro određuju ideolozi odgovarajuće hijerarhije a kad je nešto van te tradicije to je prepušteno drugim institucijama u društvu, ukoliko u njemu postoji izvestan stepen građanske slobode. U absolutizmu nema druge umetnosti sem kiča.

Da bismo to razumeli potrebno je uzeti u obzir grupnu identifikaciju društvenih slojeva i relativni pritisak koji one međusobno vrše. U autoritativnim režimima vodeći sloj zahteva grupnu identifikaciju svih socijalnih slojeva pošto su vode ubedene da su u posebnu jedina moguće istine. Sve je jasno i neslojevito. Ne treba, međutim misliti da je kič — ponašanje koje nameću autoritativni režimi samo trpljeno od širokih narodnih masa, kako se to zove. Takav pritisak izaziva indukciju pojedinaca i psihičku prestrukturaciju prema onim kriterijima koji označavaju kič. On počinje mnogima zaista da se dopada i izaziva potrebu za posedovanjem takvih predmeta, njihovom podržavanju, pretrpavanju njima i sve ono što Glušćević izdvaja kao kič. U konservativno demokratskim režimima u kojima se stvara pravo na sopstvene stavove, pojedini društveni slojevi dolaze do diferenciranih pogleda na svet, ponašanje i umetnost sa nekom vrstom tolerancije takvih razrađenih sistema u drugim slojevima.

Mogli bismo da kažemo da je uravnotežen odnos između tolerancije novatorstva i potreba za očuvanjem grupnog identiteta oslanjajući se na tradiciju, nova formula za klasični zlatni presek koji nam nudi Glušćević, kao osnovno merilo vrednosti neke umetnosti i ponašanja u istorijskoj evoluciji društva. Kao što se neke socijalne grupe i pojedinci u novatorstvu vide zlo koje preta da dezorganizuje društvo tako druge u konservativizmu i vide put do učmalosti i propadanja. Možda tako treba shvatiti Glušćeviću konstataciju da se i kod Salvatora Dalia nalazi i tako nezvani visoki kič, pošto i jedan i drugo zastranjanje mogu da predstavljaju kič a ne samo ono što prikazuje život u ružičastom, kako knjiga nosi naslov.

Bilo je vremena kad je narod sa oduševljenjem išao u redovima da vidi mikelandelovu pietu ili neki leonardov karton, što svi autoritativni režimi pokušavaju da postignu i postignuto je sa redovima koji čekaju da vide balsamiranog Lenjina i posle Staljina. U mašti ideologa to je postigao i socijalistički realizam koji se pokazao kao kič sa izvesnim izuzecima.

Verski i imperijalni kič koji se odupire odlasku u muzeje koji i samo postaju kičerski, izdvajajući objekte procenjene kao velike vrednosti od sredine u kojoj su bili, pokušavajući na taj način da ih prikaže kao apsolutno vredne izdvojene od svakodnevice, pretstavljaju naročiti fenomen. Strah od neke vrste obesvećenja uzora pri tom igra važnu ulogu. Njihovi uzori pokušavaju da sačuvaju neku vrstu uzbuđenja i magije koji su nekad imali. Ona treba da pruži ljudima sreću nezavisnu od prolaznosti života. I na tom putu međutim ove vrste umetnosti i kiča teško mogu da se otmu potrebe za veličanstvenošću, kao što to pokazuju freske kraljeva po našim manastirima koje ne mogu da se odreknu, kao monaške freske koje pretenduju samo da su svete a ne i lepi predmeti. Sem toga revitalizacijom vrednosti oduvek su se bavili majstori za primenjenu umetnost sa i votivni pokloni skupocenim okvirima koji su imale za cilj da očuvaju veru u čudotvornost sakralne umetnosti.

Kada je odnos ljubitelja prema osobama za koje se smatra da raspolazu takvim moćima, kao što su sveci i kraljevi, bili takvi da se u njih verovalo nisu mogli biti kič. Tada su ih umetnici prikazivali da divljenjem ili kritikom. On je to postao tek kad se prestalo verovati da kraljevo prisustvo donosi blagostanje a sveci leče od bolesti. Njih su danas zamenili razni čudotvorci u čije sposobnosti većina sumnja dok neki njihove slike još upotrebljavaju kao lekovi.

Ljubitelj u umetnošću delu doživljava izvesnu kreativnu moć koja prati razvoj stila do njegovog gašenja. Ona se sastoji u rezonanci nesvesnih fantazama u psihi i stvara i srećno uzbuđenje naročito kod mladih kod kojih izaziva doživljaj da je vredno živeti. Kič samo podržava tehničke detalje koji takva osećanja izaziva ili sadističke nagomilava ma i autentične predmete koji ga izazivaju, isključujući sva nova otkrića koja se trude da pokažu i ono što je ostalo zanemareno ili ne postoji u starom stilu. Kič je izraz ubedenja da smo dostigli većnu istinu i lepotu i imamo pravo da prisilimo izvestan krug ljubitelja ili društvene slojeve da ne traže dalje, i to pokušavamo da postignemo neumetničkim, političkom manipulacijom ili tehničkim sredstvima.

Potreba za rešenjem izvesnih sukoba između idealnog i stvarnog u životu ljudi traži stalne odgovore za nezadovoljstva koje izaziva i svaki čovek ih očekuje od znanja, umetnosti, umenja. U tom traženju on se odružuje sa sličnima sebi. Stilovi umetnosti pokušavaju da se ograde od nelepog i među njima i kiča, i ne primećujući da izvesni slojevi u društvu tom nisu u stanju da prate ali imaju potrebu da napreduju u svojoj mogućnosti identifikacije i tako, prepušteni sami sebi, stvaraju svoje stilove koji nisu samo neuko podržavanje priznatog u umetnosti a među njima i kiča.

Zoran Glušćević je u svojim istraživanjima ponudio metod prepoznavanja pojave autentične kreativnosti i razlikovanje od lažnih i onda kad se javlja kod osoba koji su našle način da uobličie svoje fantazme na način koji je daleko od onih koji raspolazu majstorijom esnafskog znanja. □ □ □

zabrinjavajuća istorija prividnih vrednosti

sreto bošnjak

U jednoj obimnoj, višeslojnoj i mnogotruko zanimljivoj knjizi koja se ovih dana pojavila iz štampe, naš uvaženi pisac, esejista, estetičar i istraživač kulture i umetnosti, Zoran Glušćević, razložio je oblast kiča na preko stotinu tema, zapazanja, analogija, paralela, istorijskih digresija, negacija i afirmacija, kao deo sadržaja kulture i subkulture, ideologije i politike, umetnosti svakodnevnog života. Između života i smrti, stvarnosti i snova, duhovnog siromaštva i materijalnog bogatstva, političkih privilegija i naučnih nužnosti on je razlistao fenomen kiča u svom nje-

govom raznovrsju, oštro i nemilosrdno. Sam autor je konstatovao (a to je i naše mišljenje) da je velika šteta što knjiga nije ilustrovana, što je ostala bez reprodukcija koje bi makar približno dočarale predmet njegovih analiza i doprinele preciznijem sagledavanju njegovih sudova.

Pod pojmom kiča Glušćević podrazumeva deo ukupne stvarnosti našeg vremena (ili svih vremena) koji zadiru i u neke od dubinskih slojeva društvenog bića, pa se knjiga čita kao aktuelna, živa, poučna i (veoma često) zabrinjavajuća istorija tiranija, ideoloških podvala, nasilja i zabluda, razgoličenja takozvanih velikih voda, harizmatičkih ličnosti, logora smrti, vašara, revolucija, knjiga, novina, televizije, samoupravljanja, filozofije, istorije, retorike, poezije. I likovna umetnost i arhitektura, investicije i bolnice, propaganda i automobilizam, sve je to na neki način dodirnutu, protumačeno i osvetljeno ovom knjigom.

Kiž je Glušćević definisao kao privid vrednosti, a kič-čovek je rob težnje za pravim vrednostima koje ne prepoznaje. Zato se Glušćević i ne zadovoljava samo dijagnostikom već lu-

cidno ukazuje i na moguće načine suprotstavljanja kič filozofiji. Borba protiv kiča je ustvari borba protiv svih oblika represije i totalitarizma. Borba protiv kiča, dakle, podrazumeva veru u dubinu bića, u neki već oživotvoreni ili očekivani ideal koji će razrešiti naše dileme o pravdi, istini, slobodi, progresu, ljubavi. Istina je opasan pojam koji je takođe podložan uticajima procesa kojim se razvija i živi kič u svojoj svojoj neuhvatljivosti. Ne samo literatura, umetnost, muzika, moda, običaji, već i nauka, religija, filozofija, ideologija, politika — nose u sebi deo te strašne kič-bolesti. A kada se u bilo kojoj od ovih oblasti ispolji kič-situacija, ona je i najopasnija jer je najdugotrajnija, sa svih strana pomagana, brižljivo negovana, raspaljivana do strasti, nacionalnih, religioznih ili ideoloških zanosa. I kada bismo znali definiciju, stvarnu i neporecivu, one druge strane koja stoji nasuprot kiču, možda bismo lakše došli

do načina kako da mu se suprotstavimo. Ali kako u umetnosti, ako se zadržimo samo na njoj, ne može biti objektivne provere vrednosti u jednom krugu ideja i kako se jezik umetnosti često poistovećuje sa ideologijama, religijama, društvenim sistemima, materijalima i materijama, ne samo da je teško dopreti do suštine i odgonetnuti stvarne, autentične sadržaje procesa kojima se umetničko delo približava svom apsolutu, jedinstvu života i smrti, iluzije i stvarnosti, već je skoro nemoguće naslutiti i one, koliko-toliko vremenom i iskustvom potvrđene, sadržaje koji nas približavaju SMISLU.

Međutim, postoji jedna utešna činjenica koja istina neće razlučiti kič od autentičnosti, privid od istine ali koja je deo naše nade, to je sadržina i akcija kritičke svesti o kiču kao delu našeg vlastitog bića, naše spremnosti da se predajemo sitakim snovima, dalekim verova-

njima, duhovnoj lenjosti, pasivnosti. Kič je čutanje kada nam savest daje razloga za govorenje, kič je odbijanje da se pogledamo oko u oko, da javno kažemo šta mislimo i šta ne želimo, u šta verujemo ili ne verujemo. Kič je i kad pripada partiji u čiji program ne veruješ, kič je kad se prepustimo nekoj trendovskoj struji bez vlastitog htenja da iskažemo svoje »ja«.

Svest o kiču je svetlost koja ohrabruje. Ta svest je, bez obzira što nije nova, duboko povezana sa stvaralačkim procesima u kojima (i kojima) nastaju nove vrednosti. Psihološki okviri Kič-manira odražavaju stanja društvenog zastoja, egoizma, svejednosti, oblika nasilja — medijskih, materijalnih, ideoloških. Zato da na kraju ponovim još jednom: o kiču se zna dugo i bezmalo sve, o njemu se često govori — nije li vreme da priznamo da nismo uvek, ili ne uvek dovoljno energično, protiv njega. Već i to priznanje bilo bi svojevrsno ohrabrenje.

politički kič izneverenog raja miloš knežević

Neopovrgnuta katastrofičnost savremene jugoslovenske situacije ogleda se u lebdećoj opasnosti krvoprolića. O zločudnosti trenutka drastično svedoči neobuzdani rast nelogičnosti u javnim postupcima i neukost aktera u upravljanju društvom. U plimi političke opskurnosti vlada neizvesnost. Pa gde bi tu onda mogao biti kič? A gde kičasto i kičersko? Ima li politička sfera ikakve estetske komponente? Uspostavlja li se ona po sebi kao lepa ili ružna? Dali politički proces bar u svojoj pojavnosti dozvoljava analitičarima konstituisanje **političke estetike?**¹⁾

Na žalost eventualnih mrzitelja istoricizma istraživati prezentne oblike političkog kiča koji je komprimirao medijski i politički prostor zapravo je nemoguće bez strpljivog razabiranja smisla osme decenije (period 1970—1980. god.) koja će po mnogo čemu biti zapamćena kao jedinstvena u poratnoj skoro poluvekovnoj jugoslovenskoj istoriji. U toj deceniji između ostalog kič je bio središnji fenomen ali i mehanizam neophodan za razumevanje zvanične ideologije i politike. Reč je ustvari o vremenu završetka jedne dugoveke i stabilne vladavine, o poslednjim godinama Josipa Broza Tita.²⁾

Upravo ta decenija pruža obilje važnog materijala za spoznaju koliko se i kako se početna radikalna energija socijalne rekonstrukcije zaostalog i perifernog balkanskog društva mogla preobraziti u potonjoj fazi u konzervativnu autokratiju. Splašnjavanje tvoračkih potencijala grupa i kolektiviteta mimikrično je iskazivan serijama reformi »zaživljavanja« ideja, procedura, institucija i globalnih vizija. Ali, pri tom je kao neizbežna konstanta ostajala nesporna vlast oligarhije, elite političkog vrha i neprikosnovenog vođe.³⁾

Koliko su još uvek snažni tada instalisani mehanizmi politike dokazuje dugačka senka potrošenog kardeljijanskog utponizma, koji je kulminirao upravo u toj deceniji. Ta senka u osnovi boljševičkog reformizma nadvija se, istina sve bleđa i danas. Generacija koja je pod snažnim uticajem kominterne, predominantno vođena unutrašnjim motivima pripremila, započela i imala nameru da dovrši političku revoluciju, pred kraj svog biološkog veka energično je prionula da ostvari »integralno samoupravljanje«. Euforično finalizovanje komunističke utopije umesto u žuđenom eshatonu društva »udruženoj ruci«, blagostanja i »bratstva i jedinstva« okončalo je u silovitom razviću skrivenih destruktivnih potencijala kako vizije, tako i njene praktične realizacije. Nije se ostvario normativni ideal već se iskazala sama realnost tog ideala. A promocija ideala bila je apologetski **teorijski kič**. Iz naknadne perspektive vidljivo je da su i »ideal—lozi«⁴⁾ pored svojih redovnih represivnih funkcija suštinski bili kič—meheri. I pored samodopadljive patetike kardeljijanskog diskursa »realnog samoupravnog socijalizma« posvemašnjih podruštvljavanja i neprestanog dosadnog retoričkog stavljanja čoveka i humanizma u prvi plan, ipak je prepoznat voluntarizam vođe i njemu soabraznog teoretičara vodstva. Ne može da promakne otužni osećaj kičaste proizvoljnosti poretka urušenog pod težinom rokok samoupravljanja. Samoupravni integralizam odavao je utisak preornametisanosti i izvesne presladenosti karakteristične samo za ono što želi da se strasno dopadne. A namera da se društveni i pojedinačni život kompletno reguliša bila je uočljiva. Istina, kao i napor da se to bar u direktnoj i preskriptivnoj ravni učini na harmonizujući način. Otuda i snažna samoproizvodnja **globalnog kiča** (ili sistemske kiča, kiča—sistema) iz onih antropoloških, socijalno-psiholoških i praktičnih razloga mnjenja kako je život najlepši upravo u ovom našem najboljem od svih mogućih svetova. Rast društvene narcisoidnosti tekao je uporedo sa razvojem čitavog spleta fikcija o vlastitom položaju u prostoru i vremenu.⁵⁾ Otuda raspadom centrirane ideologije

(rado zvane »jednomlje«) nastaje konfuzija. Uneredenost je posledica rasturanja fiktivne realnosti utopizma. Posle hipernormiranosti sledi anomija. Posle iluzija kompletnog poretka realnost potpuno nereda. Posle etabliranog sistema — haos u sistemu.⁶⁾ Surogat sreće koji je negovan u gerijatriskom periodu političke revolucije, onemoćale i trome, samobmanute i samozadovoljne posle biloškog nestanka sa istoriske pozornice omiljenih likova, pretvorio se u konkretnu nesreću. Prividno lepo postalo je osetno ružno. Ona lepo, sada otčitano kao kičasto, ili baš kao kič utemeljeno. Tim više jer su sva ona demagoška nastojanja ozbiljenja vizije usahla pred činjenicom da iluzije više niko neće da plaća. Alimentirani utopizam osiroteo je poput ucveljene napuštene.

KIČ ASPEKTI HARIZMARHIJE

No, možda značajniji kič momenat novije političke istorije predstavlja specifični jugoslovenski fenomen **harizmarhije** — neprikosnovene vladavine ličnosti izuzetnih svojstava u dugom vremenskom intervalu. Ako se izuzmu mnogobrojne osvete i iskupljivanja, memoarske investive više u domenu **političke pornografije** svojstvene bezbednom postmortalnom oslobađanju od kulta, dubinskih uvida u taj fenomen još uvek nema dovoljno.⁷⁾ Morala je izgleda proći čitava decenija da bi se javile prve analize. Teška općinjenost i ophrvanost Titovom pojavom lako je razaznatljiva ne samo kod nekadašnjih »saboraca« i »najbližih saradnika« već i kod sadašnjeg političkog personala vladajućih nacionalnih tj. etničkih oligarhija. Nepreboljene frustracije totalnom i totalitarnom vlašću ne zapažaju se samo kod eksdisidenata, već i kod nekadašnjih favorita režima.⁸⁾

Odrice se učešće u zloupotrebama vlasti, drugačije se opisuju pristanak na jedan sasvim poseban tip življenja politike. Empiriski utvrđljiv slab i sporadičan otpor pogubnim učincima ličnog režima u poznoj fazi, može biti tumačen ne samo visokom količinom latentne i manifestne represije, strahom od sankcija, već i znatnim stepenom samoočambne, autocenzure i koruptivnim moćima samog sistema. Pristanak je pored prisile drugo lice politike. Na to upućuju brojni nalazi klasika političke filozofije od Platona, preko Makijavelija, Hobsa do Karla Šmita. Na sistem harizmarhije se ne samo pristajalo, već i više od toga on je samopostavljanjem sadržavao široku podršku. Stavio je, ta je podrška bila široka, aktivna i jaka. Ali, da je u masovnoj psihologiji **poznog titoizma** harizmarhiski oblik političke vlasti imao i visoke kičerske potencijale više je nego nesumnjivo. Koji su izvori masovnog opravdanja autokratije u jugoslovenskim uslovima tek bi trebalo da objasne istraživači.⁹⁾

U poslednjoj deceniji Titove epohe Karadordeva koncepcija »integralnog samoupravljanja« ušla je u realizaciju. Istovremeno spoljno politička doktrina nesvrstavanja kao »trećeg puta« i Jugoslavije sa Titom na čelu kao vode »trećeg sveta« označila je globalno dovršenje »našeg sopstvenog puta u budućnost«. Potpuna pobjeda samoupravne utopije licirana je u samorazumljivu harizmarhiju koja je normirana »epohalnim« Ustavom od 1974. Ambicija milenijumskog trajanja »zakona svih zakona« sadržala je odredbu neograničenog mandata istoričkog lidera (bez prava primogeniture), a sve zbog neuporedivih ratnih i poratnih zasluga. Donose se sistemske zakoni pa onda 1978. čuveni »Pravci razvoja...«. U zemlji su potučeni svi politički neprijatelji. U inostranstvu neprijatelji pak ginu u međusobnim obračunima. Hostilizovana politička ideologija u svom maksimalističkom nastupu ne priznaje protivrečnosti, napetosti niti samu mogućnost unutrašnjeg konflikta.¹⁰⁾

Jedan već zaboravljeni političar tada izjavljuje da »naš sistem i nema političkih protivnika osim nekoliko osvedo-

1 Mogućosti konstituisanja političke estetike mogla bi se povezati sa onim koncepcijama koje politiku u celini razumevaju kao umetnost (umeće, veštinu). Tako recimo Gustav Rabruh govori o estetici prava. Vidi: Gustav Rabruh, »Filosofija prava«, Beograd, 1980. Nolit, str. 136.

2 Ubrzanim dekonponovanjem jugoslovenske države raste značaj ispitivanja komunističkog integralizma. U tom smislu neizbežno je nepristrasno propitivanje Titove vladavine u drugičijem teorisom ključu, Možda KRITICKE TITOLOGIJE!

3 Radi se o odnosu evolucije i revolucije, reforme i konzervacije, razlici između realnog socijalizma i socijalističkog samoupravljanja.

4 »IDEAL—LOGIJA« predstavlja skup ideala kojim društvene grupe po cenu istine opravdavaju, odnosno diskredituju jedan poredak društvene moći ili snage koje mu se suprotstavljaju. Sve-tozar Stojanović, »Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem«, Beograd, 1987, FDS, str. 98.

5 Bilo bi zanimljivo istražiti etno-psihološke determinante uspostavljenih međunacionalnih stereotipa. O tome Jovan Rasković, »Luda zemlja«, Beograd, 1990, Akvarius.

6 Mišljenja se razlikuju: 1. Haos je nastao jer sistem nije zadržao, nije se ostvario, nije dovršen 2. Haos je nastao jer je sistem primenjen bez ostataka, a njegovo samodokidanje je bio njegov skriveni cilj

7 Autor kovanice HARIZMARHIJA je Svetozar Stojanović i ona označava oblik političke vladavine i ustrojstva zasnovan na posebnim svojstvima vodeće ličnosti. Autor bazičnog, klasičnog pojma harizme je Maks Weber. U političkoj literaturi harizma se najčešće tretira pod odrednicama »elite« i »autoritet«. Vidi: »Leksikon temeljnih pojmova politike«, Zagreb, 1990, Školska knjiga, str. 70 i 285.

8 Tako Milovan Dilas Titu posvećuje čitavu knjigu. Vidi: Milovan Dilas, »Druženje s Titom«, Beograd, 1990, privatno izdanje. Covek Dobrica Čosić u knjizi »Dok u svom vremenu« (razgovore vodio Slavoljub Đukić), Beograd, 1989, Filip Vistić na str. 295-300 u odeljku »Odnos prema Titovom delu« izlaže svoj emotivni odnos prema Josipu Brozu.

9 Pristanak u koordinatama atrotarnog političkog poretka mogao bi biti tretiran i kao submisija (podređivanje) u posebnom pomerenom psihičkom stanju potčinjavanja totalitarnoj vlasti.

10 Atmosferu i mehanizme u istorijskoj vertikali geneze autokratije najdetaljnije opisuje i tumači Kosta Čavoski u knjizi »Tito — tehnologija vlasti«, Beograd, 1991, Dosije.

11 Vidi: Zoran Glušević,